

Njemački evangelici u područjima Moslavine i Bilogore, II. dio: Iseljavanja, evakuacije i dušobrižnici

Vatroslav Župančić

Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde

vatrosлавzupancic@gmail.com

UDK: 274.5:314.15 (497.527.1+497.526)

Izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.32862/k1.15.2.2>

Sažetak

Članak istražuje naseljavanje njemačkih evangelika na područja Moslavine i Bilogore nakon donošenja Protestantskog patenta i konfesionalne liberalizacije u drugoj polovici 19. stoljeća. Isprva se istražuje regionalno porijeklo doseljenika (kolonista), a zatim se prati razvoj njihovih crkvenih zajednica i župa. Nakon toga, opisuju se konkretna naselja s njemačkom evangeličkom apsolutnom ili relativnom većinom te povijesne okolnosti u kojima se odvijalo njihovo crkveno organiziranje. Na kraju, kroz izvore, literaturu i govornu historiju (intervjue) istražuju se procesi preseljenja i evakuacije njemačkih naseljenika i evangelika s ovih prostora te sudbine njihovih pastora i propovjednika tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata. Zbog opsega istraživanja, članak je podijeljen na dva dijela. U prvome je dijelu naglasak bio na naseljavanju, konfesionalnoj pozadini naseljenika te osnivanju dviju prvih velikih župa u ovome kraju, a u ovome dijelu opisuju se ostale župe i filijale, njihov razvoj te etape odlaska, kao i opis djelovanja njihovih posljednjih duhovnih radnika.

Ključne riječi: evangelici, Nijemci, Moslavina, Bilogora, dolina rijeke Ilove, protestanti, iseljavanje, evakuacija

Uvod

U prvom smo dijelu istražili pretpovijest naseljavanja i, kao glavnu temu, samu povijest tzv. sekundarnog naseljavanja područja Moslavine i Bilogore Nijemaca evangelika u razdoblju nakon liberalizacije konfesionalnih zakona u Hrvatskoj – Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća. Pratili smo nastanak naselja, crkvenih župa dvaju velikih naselja Pakračkih Antunovca i Hrastovca te njihov razvoj do kraja Austro-Ugarske Monarhije. Nastojali smo događaje na mikrorazini staviti u širi politički i društveni kontekst tadašnje Hrvatske kako bismo dobili uvid u razvoj događaja i poteškoće s kojima su se naseljenici suočavali u prvim godinama uspostava crkvene organizacije na ovom prostoru.

Slomom Austro-Ugarske Monarhije i osnivanjem nove države Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije za njemačke evangelike uslijedili su novi povijesni izazovi koji se mogu podijeliti u dva razdoblja: a) razdoblje diskriminacije i postupne obnove od 1918. do 1931. te; b) razdoblje etabliranja protestantizma i uspostavom Njemačke Evangeličke Crkve (AV) u Kraljevini Jugoslaviji. Razdoblje diskriminacije i postupne obnove od 1918. do 1931. vrijeme je kada su nove vlasti nastojale određenim etničkim manjinama poput Mađara, Nijemaca, Albanaca umanjiti njihovo djelovanje i identitetsku opstojnost. To se posebno pokazivalo na području prosvjete i upotrebe jezika i pisma, što je kod njemačkih evangelika prouzročilo niz poteškoća u odnosima s vlastima i usko povezanom crkveno-prosvjetnom radu. Međutim, kroz vrijeme, posebno nakon političkih kriza u odnosima dvaju najvećih konstitutivnih naroda, manjinama se postupno vraćaju mnoge slobode djelovanja tako da dolazi i do znatnog poboljšanja stanja među protestantima, što se reflektiralo i na vjerske zajednice povezane s nacionalnostima te na opisane župe u istraživanim regijama.

Razdoblje etabliranja protestantizma donošenjem novog zakona na državnoj razini i uspostavom Njemačke Evangeličke Crkve (AV) u Kraljevini Jugoslaviji vrijeme je koje donosi jačanje župnih zajednica i njihovo interno povezivanje te dobre odnose s političkim vlastima (Wild 1980, 125). Ovo razdoblje traje sve do izbijanja Travanjskog rata 1941., kada nastupa posljednje razdoblje: rata, iseljavanja, evakuacije te protjerivanja i internacije preostalih Nijemaca s područja Moslavine i Bilogore, što će biti opisano u nastavku ovog članka.

1. Iseljavanja i evakuacije Nijemaca iz općina u dolini Ilove 1942. - 1944.

Do početka Drugoga svjetskog rata svoju samostalnost kao župe u Moslavini i Bilogori imale su crkvene općine Hrastovac, Mali Bastaji i Pakrački Antunovac. Kao njihove filijale, zabilježene su: Kapetanovo Polje, Kutina i Strižićevac, Velika Mlinska i Pašijan. Mali Bastaji vodili su filijalu Veliki Miletinac, dok su Bršljanica i Selište bile pod skrbi zagrebačke župe (Wild 1980, 356–358). Od svih navedenih naselja, Hrastovac, Mali Bastaji i Velika Mlinska posjeduju zavičajne knjige.

Rat je u ovo područje došao velikim intenzitetom odmah u travnju 1941., za razliku od Bačke i Srijema, gdje je bila baza evangelika i gdje su ratna zbivanja i razaranja došla tek na koncu rata. Partizanske su se snage relativno brzo uspjele organizirati na Bilogori, u okolici Siska te u susjednoj Bosni i Hercegovini pa su često prodirale u dolinu Ilove. Partizani su poduzimali ciljne akcije protiv njemačkoga civilnog stanovništva, najčešće kao osvetu ustašama i njemačkim oružanim snagama protiv srpskog stanovništva u Moslavini i Bilogori (Ivković et al. 2010, 49–51).

U okolici i neposrednoj blizini regije zabilježen je i jedinstveni primjer osnivanja njemačke partizanske jedinice zvane „Ernst Thälmann“ iz 1943. godine u Slatinskom Drenovcu, a djelovala je istočno od Daruvara na planini Papuk. Borci ove čete na kapama su, osim petokrake, imali i crno-crveno-zlatnu zastavu (više u: Redžić 1984 i Richembergh 2010, 182), a jedna od baza „Telmanovaca“ bilo je katoličko selo Blagorodovac u dolini Ilove, što povijest Nijemaca u ovom području čini višeslojnom (Panagiotidis 2015, 403–413).

2. Seljenje prvih Nijemaca iz regije

Evangelici iz hrastovačke filijale Mlinska, zagrebačke Bršljanice, Selišta i Kutine već su 1942./43. godine, zbog učestalih napada partizana i kroz ugovor između Trećeg Reicha i NDH, velikom akcijom zajedno s Nijemcima iz BiH te zapadnoslavonskim Nijemcima katolicima ušli u akciju preseljenja, kojim su trebali postati, prema planu Ministra Reicha Heinricha Himmlera, dio razmjene stanovništva u novoosvojenim krajevima nekadašnje Poljske (Schieder 1984, 153; Oberkersch 1989, 287–391). O ovoj akciji preseljenja krajem 1942. godine pisalo se u crkvenim novinama *Kirche und Volk* (1942, 81):

Njemački Reich i hrvatska država postigle su dogovor prema kojem će svi Nijemci iz Bosne, s iznimkom velikoga zatvorenog mjesta Windhorst, biti iseljeni. Od naših evangeličkih naselja ostat će samo naselja Trošelje i Adolfsal s oko 450 duša. Ostalih 7000 duša će se iseliti. Iz zapadne Hrvatske iseljene će biti i četiri kolonizacijska naselja: Velika i Mala Bršljanica, Moslavačko Selište i Kutina koja pripada zagrebačkoj matičnoj općini. Ovdje se radi o oko 500 duša.¹

1 „Das Deutsche Reich und der Kroatische Staat haben ein Übereinkommen getroffen, wonach alle Deutschen aus Bosnien mit Ausnahme der grossen geschlossenen Gemeinde Windhorst und Umgebung ausgesiedelt werden. Von unseren deutschen evangelischen Gemeinden in Bosnien sollen bloss die Gemeinden Troschelje und Adolfsal mit etwa 450 Seelen verbleiben. Die Anderen rund 7000 Seelen siedeln aus. Aus Westkroatien werden die vier kleinen Kolonistengemeinden Groß- und Klein-Brschljanica und Moslowatschko-Selische bei Kutina sowie Kutina selbst, die zur Muttergemeinde Zagreb gehören ausgesiedelt, hier handelt sich um etwa 500 Seelen“.

Hoffmann (1990, 102) dodatno spominje da su se evangeličkim općinama iz zapadne Hrvatske u okviru evakuacije još u jesen 1942. pridružile općine Karlovac i Velika Mlinska.² Ispražnjena su mjesta trebala, sukladno ugovoru, biti naseljena hrvatskim katoličkim stanovništvom u okviru politike etničke homogenizacije vlasti NDH (Blaha 2009, 195–202). Međutim, taj plan nije u potpunosti bio ostvariv zbog sve snažnijeg otpora i novih napada partizanskih odreda, koji su u napadima i borbama na njemačka naselja počinili i mnoge grozote nad civilnim stanovništvom (Ivković 2010, 49–51). Od evangeličkih župnika iz regije jedino je Heinrich Leinberger iz Bršljanice bio preseljen u tom procesu, što će biti opisano u nastavku.

3. Filijala Velika Mlinska i povijest preseljenja

Sjeverozapadno od Hrastovca, blizu mjesta Pašijan, prije kolonizacije Nijemaca u 19 stoljeću, postojala su naselja Velika i Mala Mlinska, koja su u vrijeme Vojne granice bila vrlo slabo naseljena uglavnom slavenskim stanovništvom, najčešće organiziranomu zadrugama.³ Nijemci evangelići iz južnougarske „Švapske Turške“ u ova naselja dolaze u trećem valu naseljavanja doline Ilove nakon 1880. godine. Pošto je Hrastovac već bio naseljen i cijena zemljišta postala viša, novi kolonizatori, koji su došli iz siromašnijih uvjeta, upućeni su u dvadesetak kilometara udaljeno područje Velike Mlinske s uputom o mogućnosti povoljnije kupovine zemljišta i kuća od lokalnih Hrvata i Srba.⁴

Do početka 20. stoljeća u naselje se u drugom valu doselila većina njemačko-luteranskih evangelika, uglavnom iz sela oko Kaposzeksoa, sjeverno od Pečuha, te dijelova Tolne i Baranje. Do Drugoga svjetskog rata Mlinska je postala dominantno njemačko evangeličko naselje, dok je u okolini bilo 24% Hrvata, 32,94% Srba, 6,93% Mađara te 1,2% Čeha. Treći i zadnji val naseljavanja uslijedio je između 1907. i 1921. godine (Božičević 2010, 84).

2 Također, vidi: Bentz 1984; Bentz

3 U 13. stoljeću naselje se zvalo Sv. Andrija Timenica, a obnovilo se nakon oslobođenja od Turaka u 17. – 18. stoljeću. Naziv Mlinska veže se za mlinove koji su se ovdje nalazili (Božičević 2010, 84).

4 Bentz (1984, 80) iznosi sjećanja svojeg djeda koji je među prvima došao u Mlinsku: „Die Ebene (Hrastovac) und das fruchtbare Feld schien mir für die Landwirtschaft gut geeignet. (...) Enttäuscht war ich als ich den Preis vernahm. In Ungarn war das Feld auch nicht teurer. (...) Ein Erdmann aus Mlinska kam in die Schrottmühle und wie er mir erzählte (...) in Mlinska kann man noch billig und viel Feld kaufen“. („Ravnica (Hrastovac) i plodno polje činili su mi se pogodnim za poljoprivredu. (...) Bio sam razočaran kad sam čuo cijenu. Ni u Mađarskoj polje nije bilo skuplje. (...) Ratar iz Mlinske došao je u mlin i kako mi ispriča (...) u Mlinskoj još uvijek možete kupiti jeftino i puno polja“).

U odnosu na gotovo sva njemačko-evangelička naselja u Moslavini, Mlinska nije ostvarila suradnju s misijom iz Basela. Stanovnici su svoj primarni naglasak dali izgradnji škole, koja je bila završena oko 1900. godine, a nastava, za što su dobili potporu GAV-a⁵ iz Leipziga, započela je 1902. godine. Do izgradnje škole, koja je zatim nedjeljom služila i kao molitveni dom, krštenja novih mještana evangelika obavljali su pravoslavni svećenici iz Pašijana koji bi zatim upise iz matice slali u Evangeličku župu Zagreb, koja je povremeno slala župnika u Mlinsku za obavljanje konfirmacija i vjenčanja, ili bi to povremeno obavljao župnik Župe Hrastovac.

Njemačka je škola bila njemačko-konfesionalna i tu svoju osobitost je mogla zadržati unatoč pritisku vlasti na sve etno-konfesionalne škole u godinama nakon Prvoga svjetskog rata.⁶ Do dolaska prvog učitelja formiran je crkveni odbor s jednim tzv. crkvenim ocem, blagajnikom i tri člana prezbiterija. Učitelji su zatim nedjeljom propovijedali i obavljali pouku crkvenog nauka, a neki su vodili i zbor. Izvještaji Božičevića i Bentza razlikuju se u spominjanju prvog učitelja. Božičević (2010, 84–85) iznosi da je prvi učitelj bio Milan Petrović, nekadašnji katolički župnik između 1903. i 1904. godine, a nakon njega dolazi Friedrich Kutschera od 1904. do 1908. godine. Bentz (1984, 102–103), međutim, tvrdi suprotno: Kutscher je bio na mjestu ispred Petrovića koji je tada bio drugi učitelj od 1904. do 1909. godine. Ostali mandati učitelja poklapaju se s ovim dvjema knjigama, s tim da Božičević završava sa 1938. godinom, dok Benz nastavlja dalje, dolaskom zadnjeg učitelja i iseljavanjem. Nakon 1909. godine učitelji su bili:

- 1909. – 1920. Franz Stoll, koji je došao iz evangeličko-luterskog sela Bolman u Baranji. Primljen je za vrijeme rata i tijekom ovog razdoblja njegova je supruga preuzela skrb nad školskom djecom. Dvije godine nakon rata preselio senu Novo Selo kod Vinkovaca (Neudorf), gdje je preuzeo učiteljsko namještenje.
- 1920. – 1927. Philipp Mayer, čiji je aktivni mandat u stvari bio oko tri godine, pošto je proveo četiri godine na teološkom studiju u Beču, za to je vrijeme učiteljsku službu preuzela njegova supruga. Kada se vratio, dobio je premještaj u Banat (Vojvolica), gdje je ubrzo, nakon tri godine, preminuo u 40. godini od posljedica angine i trovanja krvi.
- 1927. Karl Novy, koji je došao iz Češke, ali koji je ostao samo nekoliko mjeseci. Do dolaska novog učitelja službu na hrvatskom jeziku preuzeo je javni učitelj iz susjednog sela Kostanjevac.
- 1927. – 1940. Albert Riess. I ovdje je prije svega riječ o učiteljskom bračnom paru pošto je supruga bila učiteljica u susjednome mjestu

5 Gustav-Adolf-Verein, tj. Društvo Gustava Adolfa za potporu protestantske dijaspore.

6 U ljeto 1922. Vlada Kraljevine SHS donijela je odluku o podržavljanju svih škola (Geiger 1997, 16; Janjetović 2005, 229–238).

Ruškovac, a Albert je do preuzimanja mjesta učitelja u Mlinskoj bio kantor. Osnovao je zbor u Mlinskoj. Prema Bentzu, međutim, postojali su određeni nesporazumi između učitelja i roditelja (Bentz 1984, 106). Riess je 1940. godine otišao u Osijek, gdje je ubrzo preminuo.

- 1940. – 1941. škola nije imala učitelja pa su djeca morala pohađati državnu školu u mjestu Pašijan.

Iz dosadašnjeg je popisa vidljivo kako su učitelji dolazili uglavnom iz već etabliranih njemačkih luteranskih župa Hrvatske i Kraljevine SHS jer je to bio izričit zahtjev stanovnika Mlinske koji su tražili ekskluzivne njemačke jezične te konfesionalne standarde koje u neposrednoj okolini nisu mogli pronaći, a u Jugoslaviji su bili rijetki. Učitelji su u Mlinskoj ostajali kratko vrijeme, velikim dijelom zbog izoliranosti regije te činjenice da su gradovima njihova djeca imala bolje mogućnosti obrazovanja u gimnazijama (Zemun, Zagreb, Vinkovci, Osijek). Osim Velike Mlinske, njemačkim su evangelicima bila naseljena još mjesta: Veliki i Mali Pašijan, koji su bila etnički miješana naselja i nisu posjedovala niti njemačku školu niti Evangeličku Crkvu (Božičević 2010, 80–83).

Nakon uspostave NDH, djelovanje škola na njemačkom jeziku znatno je olakšano pa je školski odbor pronašao Johanna Friedricha iz evangeličkog Novog Sela kod Vinkovaca. S dodijeljenom dozvolom rada evangeličkog učitelja, Friedrich je svoju službu započeo 29. listopada 1941. godine i ostao je sve do završetka školske godine, 12. lipnja 1942. Mlinska u to vrijeme postaje metom učestalih partizanskih napada. Za partizane, učitelj je predstavljao duhovni i kulturni autoritet njemačkih mještana i time je i sam uvijek postao prvi cilj njihovih napada. Zbog toga je Friedrich premješten, a njegovo je djelovanje opisano u nastavku članka (Bentz 1984, 109).

4. Seoba iz Mlinske 1942. godine

Kao što je već navedeno, Mlinska je zajedno s Kutinom, Bršljanicom, Pašijanom i Selištem stupila u ugovor o seobi između Njemačke zajednice (Deutsche Gesandtschaft), Njemačke narodne skupine (Deutsche Volksgruppe) i vlade NDH (Oberkersch 1989, 287–391). Prilikom brojnih upada partizana bilo je mnogo žrtava: 19 vojnika vojnice njemačke narodne skupine (Einsatzstaffel) te troje civila (Bentz 1984, 161).⁷

Dana 27. i 28. listopada 1942. dio njemačkih stanovnika iz Moslavine, kojima je bilo rečeno kako odlaze „kući u Reich“,⁸ krenuli su s kolodvora Garešnica u

7 Sveukupan broj stradalih u partizanskim napadima, avionskim napadima na evakuacijsku kolonu u Austriji te u Warthegau procijenjen je na 50 osoba (Ivković et al. 2010, 767–771).

8 Parola za sve iseljenike bila je: „Heim ins Reich“.

pravcu sjeverozapada, a završili su na osvojenim teritorijima Poljske (Wartheland), oko 30. listopada 1942. Svi su doseljenici, bez obzira na konfesiju, završili u tranzitnim logorima Kirschberg i Pabianice pokraj grada Łódźa tada nazvanog Litzmannstadt. Kao i u slučaju bosanskih Nijemaca, koji su također stigli u blizinu Łódźa, dolazak i formalni prijem bio je za seljake, koji su do rata živjeli u relativno mirnom multietničkom području, neugodan šok.⁹ Zbog rastućeg nezadovoljstva i najave daljeg preseljenja u Generalno gubernatorstvo (njem. Generalgouvernement) u sklopu akcije „Zamosc“, preseljenici su se pobunili.¹⁰ Bili su nezadovoljni svojim tretmanom pa su nakon nekoliko tjedana svojeg boravka poslali delegaciju predstavnika preseljenika iz NDH u Berlin, gdje su dobili garanciju kako ih bez njihove privole nitko ne smije dalje seliti ili novačiti. Cjelokupna akcija naseljavanja poljskih teritorija je propala zbog približavanja sovjetske vojske. Stanovnici Mlinske, zajedno s drugim preseljenicima iz doline Ilove i BiH, preseljeni su na nekoliko strana njemačkog Reicha. Krajem je rata jedna skupina završila na francusko-luksemburškoj granici, a druga je preko Salzburga stigla do južne Štajerske (Bentz 1984, 186). Stanovnici su se nakon toga samoinicijativno selili u druge krajeve Njemačke, poput Hessena i Württemberga, Austrije te u prekomorske zemlje: SAD i Kanadu, što je tek nedavno sustavno povijesno istraženo (Bethke 2019). Samo se jedan mali dio odlučio za povratak u Hrvatsku.

5. Filijala Bršljanica

Velika i Mala Bršljanica nalaze se na dva susjedna udaljena brežuljka od 27,4 kvadratna kilometra, desetak kilometara jugozapadno od Mlinske i dvanaestak kilometara zapadno od grada Garešnica (Božičević 2010, 112). Prije uspostavljanja Vojne granice ovdje je živjelo isključivo hrvatsko stanovništvo, a zapadno od Bršljanice postojala je utvrda Breznica koja je, zajedno s još nekoliko utvrda, od 15. stoljeća na Moslavačkoj gori predstavljala branik tijekom prodora Osmanlija. Pored naselja Bršljanica također je izgrađena i utvrda Bršljanac koja je dolaskom pravoslavnih Srba u 16. i 17. stoljeću pretvorena u pravoslavni samostan (manastir), iz kojeg se s vremenom razvila i osnovna škola.

U drugoj polovici 19. stoljeća mjesto počinju naseljavati Mađari pa Nijemci evangelici iz „Švapske Turske“ te jedan mali postotak katoličkih Čeha. Neposredno prije Drugog svjetskoga rata stanovništvo Velike Bršljanice čini 653 stanovnika, od kojih su 59,72% Srbi, 18,84% Nijemci, 16,54% Mađari i 4,9% Česi; a

9 Dokumentacija izгона spominje preseljene naseljenike iz Hrvatske i doline Ilove, ali ne direktno, i Mlinsku koju zato detaljno donosi Bentz (1984).

10 Zamosc je bio dio teritorija okupirane Poljske te je kao autonomni dio Velikoga Njemačkog Reicha trebao postati svojevrsni etnički laboratorij s jakom vojnom upravom i politikom genocida nad brojnim Poljacima i Židovima.

stanovništvo Male Bršljanice čine 426 stanovnika, od kojih su 52,58% Srbi, 7,52% Hrvati, 0,47% Česi, 5,16% Mađari te 34,27% Nijemci (Božičević 2010, 112).

Od ukupnog broja evangelika, gotovo 27,15% bili su Nijemci luterani koji su u naselje stigli 1891. godine (Korpiaho 1988, 77). Nakon kolonizacije, vjernici počinju s vjerskim djelovanjem koje je i ovdje potpomognuto misijom St. Chrischona iz Basela koja šalje svoje misionare (Wild 1980, 358–359). Prvi je u pastoralne posjete dolazio učitelj Johann Haas iz Hrastovca, koji je 1901. godine i preminuo u Bršljanici (Korpiaho 1988, 87–92). Nakon službenog osnivanja općina Velike i Male Bršljanice 1898. godine, postaju filijalom Župe Zagreb. Memoari poznatoga njemačkog evangelizatora Ernsta Modersohna, koji je posjetio Hrvatsku 1910. godine, opisuju tadašnju izoliranost i udaljenost Bršljanice od glavnoga grada Zagreba početkom 20. stoljeća: „Iz Zagreba je moje putovanje išlo u smjeru Bršljanice. Isprva sam četiri sata putovao vlakom, a onda tri sata po hrvatskim poljskim putovima na kolima bez amortizacije. Zimi i u proljeće ovi su putovi, kako mi je rečeno, sasvim neprohodni. Ne može se proći niti konjima ni vlastitim kolima...“ (Modersohn 2008, 135–136).¹¹

Zatim za propovjednika i učitelja, dolazi kasniji župni vikar zagrebačke župe Ivan Zmaila, koji je ostao zabilježen kao jedan od prvih Hrvata luteranskih župnika nakon reformacije. Zahvaljujući njegovu zalaganju i donacijama iz Švicarske, izgrađena je i prva bogomolja u Bršljanici (Korpiaho 2018). Premda se u literaturi spominje njegov odlazak za vikara u Zagreb 1906. godine, Zmaila je očito nastavio voditi filijalu jer je i 1910. godine u Bršljanici u posjet primio spomenutoga njemačkog evangelizatora i misijskog djelatnika „Gemeinschaftsbunda“ Ernsta Modersohna (Modersohn 2008, 135–139). Korpiahu (2018) konačno navodi da je Zmaila 1918. godine u Bršljanici preminuo od posljedica španjolske gripe.

1920. godine iz službe u BiH dolazi propovjednik Heinrich Leinberger. U njegovo su vrijeme u svakom naselju izgrađene nove bogomolje, ali je nastava na njemačkom jeziku u sklopu pučke škole ukinuta 1927. godine od strane vlasti te su njemačka djeca polazila u državnu školu na hrvatskom jeziku, dok je učenje njemačkog jezika od strane Leinbergera bilo svedeno na „jednostavnu konfirmacijsku nastavu“ (Lendl 1941, 48–49; Wild 1980, 132; Božičević 2010, 112–113). Bršljanica je imala i svećeničku skrb za njemačke evangelike iz susjednog sela Selište, gdje se prije evakuacije nalazilo oko 120 članova u jednoj bogomolji (Wild 1980, 358).

Dolaskom rata obje Bršljanice u jesen 1942. godine potpadaju pod evakuaciju u smjeru okupirane Poljske (Warthegau). Prvi poznati izvor o iseljenom

11 „Von Agram ging meine Reise weiter nach Brsrljanica (sprich Brschlanitz). Zuerst musste ich etwa vier Stunden lang einen Personenzug benutzen, dann ging es drei Stunden auf kroatischen Landwegen bergauf und bergab, auf einem federlosen Leiterwagen. Im Winter und Frühjahr sind diese Wege, wie man mir erzählte, einfach unpassierbar. Da kommt man weder zu Pferde noch mit eigenem Wagen durch.“

župniku Leinbergeru ukazuje na to da je prije kraja rata bio župnik u mjestu Krumau (Češki Krumlov), kao službenik Evangeličke Crkve AV i HV u Austriji (Leinberger, *Dienstbestätigung...*). Prema svjedočenjima, prenesenim preko voditelja povijesne udruge „Bršljanica“, Petra Miščevića, u Bršljanicu su nakon rata dolazili povratnici koji su bili primorani svoje kuće dijeliti s već useljenim novim stanovnicima iz Bosne i Hercegovine, ali su zbog pritiska vlasti, i oni do 1953. godine potpuno napustili mjesto, ponajviše u smjeru Njemačke i Kanade (Župančić 2020b). Bogomolja u Velikoj Bršljanici se do današnjeg dana održala te je 2005. godine obnovljena donacijama udruženja „Martin Luther Bund“ iz Njemačke i danas Župi u Kutini služi kao filijala za evangelička, kao i za i katolička bogoslužja (Martin Luther Bund 2005).

6. Evakuacije iz Hrastovca 1944. godine

Opća evakuacija Nijemaca iz NDH bila je, za razliku od zbjegova iz Banata i Bačke, vrlo dobro organizirana tako da je oko 80 do 90% Nijemaca iz Hrvatske uspješno evakuirano (Bethke 2016, 41). Najstarija evangelička općina Moslavine, Hrastovac, evakuirana je od kasnog ljeta 1944. godine u sklopu evakuacije Nijemaca iz NDH. Postoji malo službene literature o ovom vremenu evakuacije i o stanju crkava, uglavnom se radi o obiteljskim memoarima objavljenima u vlastitoj nakladi (npr. Englert 2014). Tadašnje evangeličke crkvene novine u Hrvatskoj, *Kirche und Volk* (Crkva i narod), te sačuvana matična knjiga krštenja i crkveni registar Općine jedini su vrijedni i održani izvori u kojima su navedena i imena učitelja i župnika zadnjih ratnih godina. U matičnim knjigama za 1943. i 1944. godinu navedena su imena zastupnika župnika (vakancije) Tarczay te Leinbergera kao učitelj za Hrastovac / Eichendorf (MU Garešnica: *Knjiga krštenih...*; Benković 2012/2013, 31–39).

Kroz intervju s još živućim svjedocima, koje sam vodio u okviru „Oral History“ istraživanja, pokušao sam rekonstruirati općinski život i djelatnost crkvenih dužnosnika u zadnjim danima evakuacije. Tako sam u proljeće 2020. uspio stupiti u kontakt s 90-godišnjim Heinrichom Kaiserom iz Kanade, putem pisama i uz pomoć njegove kćeri, u kojima mi je objavio svoja sjećanja:

Posljednji učitelj zvao se Mosbruk (nisam siguran kako se točno piše njegovo ime, ali to mi se čini ispravno). On je došao iz Blagorodovca. Kada su partizani došli u grad, on je pobjegao i moj otac misli da se vratio u Blagorodovac. Tamo je također bio i drugi učitelj – Leinberger. On je imigrirao u Ohio ili Wisconsin – moj otac nije siguran točno gdje. Oženio se Evom Millar, a njezina sestra Elizabeta bila je udana za Karla Schwartzpecha. Ta strana obitelji završila je, naravno, ovdje u okrugu Essex. Moj se otac sjeća kako je dobivao batine od Leinbergera i imao ga je prilike sresti u Harrowu puno godina kasnije, kada su došli u posjet Schwartzpechima. Pastor Tarczay bio je iz Antunovca. On je zapravo bio odgovoran za dvije župe: Hrastovac i Antunovac, i moj otac

smatra da se vratio u Antunovac. Ta su pitanja potakla zanimljiv razgovor s mojim ocem. Napustili su Hrastovac u listopadu 1944., stigli su u Austriju 15. veljače 1945., ostali su oko 1,5 godinu i tada su se preselili u Dietzenbach u Njemačku, gdje su se moj otac i majka vjenčali i gdje smo moja sestra i ja bili rođeni 1950. i 1951. Odatle su imigrirali 1952 (Mueller 2020).¹²

Kao što je već spomenuto, Tarczay, zamjenski (privremeni) župnik Hrastovca, nije se pridružio evakuaciji i nastavio je službu u svojoj izvornoj župi u Antunovcu sve do dolaska partizana (Benković 2012/2013, 35). Od spomenuta dva učitelja, koji su tada djelovali u Hrastovcu, Mosbruk iz Blagorodovca i Leinberger iz Hrastovca, očito je Leinberger s općinom otišao u evakuaciju i došao u Sjevernu Ameriku. Wilhelm Leinberger je od 1939. do 1944. godine bio učitelj u Hrastovcu, a njegov potpis pojavljuje se uz potpis Tarczajya u matičnim knjigama krštenja tadašnjeg Hrastovca (MU Hrastovac). On je porijeklom bio iz Bršljanice, ali se ne smije zamijeniti s Heinrichom Leinbergerom, koji je u isto vrijeme bio župnik u Bršljanici i o kojem će se pisati u daljnjem dijelu istraživanja. Djelatnost Wilhelma Leinbergera kratko se spominje u njegovoj obiteljskoj knjizi s fotografijama (Englert et al. 2014, 50–53). O Mosbruku u literaturi i izvorima trenutno nema raspoloživih podataka.

Prema izvještaju Philippa Junga (s. a., 37, 49), koji je rođen 1940. godine u Hrastovcu, prva se evakuacija odigrala na sljedeći način:

Stigao je 26. 8. 1944., dan kada smo morali otići iz Hrastovca. S majkom i njezinim roditeljima (otac je bio u ratu) išli smo zaprežnim kolima do postaje Banova Jaruga. Do 15. 9. 1944. bili smo smješteni u staji. Zatim smo teretnim vlakom putovali četiri dana do mjesta Beška u istočnom Srijemu, zatim smo 9. 10. stigli do Rume preko Krčedina. Starije žene i žene s djecom stigli su u vagonima za stoku... ostatak je putovao zaprežnim kolima dalje za Austriju. Put evakuacije skupine Hrastovac bio je: 9. 10. Ruma, zatim 18. 10. 1944. Coburg / Bavarska, gdje su bili dodijeljeni raznim obiteljima. Dana 2. 12. 1944. stigli su u Austriju, potom u Ried u Traunkreisu, mjesto koje su 5. 5. oslobodili Amerikanci. Prebačaj evakuiranih u susjedno mjesto Kremsmünster (okrug Linz) dogodio se dana 10. 8. 1945., odakle su trebali natrag za Jugoslaviju.

12 “The last teacher was named Mosbruk (not sure about the spelling but that seems right). He came from Blagorodovac. When the partisans came into town he ran away and my dad thinks he went back to Blagorodovac. There was a second teacher, too - Leinberger. He immigrated to Ohio or Wisconsin; dad isn't sure which now. He was married to Eva Millar and her sister Elisabeth was married to Karl Schwartzpech. That branch of the family ended up here in Essex County of course. My father remembers getting beatings from Leinberger and did have opportunity to meet up with him here in Harrow many years later when they came to visit the Schwartzpechs. Pastor Tarczay was from Antunovac. He actually had both parishes, Hrastovac and Antunovac, and dad thinks he just went back to Antunovac. These questions started an interesting conversation with my father. They left Hrastovac in October 1944, arrived in Austria on Feb. 15th, 1945, stayed about 1.5 years and moved on to Dietzenbach in Germany where he and my mother married and my sister and I were born in 1950 and 1951. They immigrated from there in 1952.”

No zaustavila ih je grupa srpskih oficira i upozorila na to što ih očekuje iza granice te se tako transport vratio u Ried. U Austriji su bili do 26. 8. 1946. Na kraju su završili u mjestu Wilhelmshuette, u okrugu Biedenkopfa u Hessenu.¹³

U drugom valu evakuacije u Hrastovcu Konrad Kehl, tada 44-godišnjak, 6. studenoga 1944. godine napušta domovinu. U memoarima Kehl opisuje svoj život proveden u Hrastovcu, od djetinjstva, tijekom Prvoga svjetskog rata, vremena u vojsci, obiteljskih uspomena i petogodišnjeg boravka u Kanadi (1926. – 1931.). Zatim opisuje i ratne događaje i upade, pljačke te zarobljavanja od strane partizana i, na kraju, opisuje svoju evakuaciju:

Odmah je stigao natporučnik W. iz Hannovera i rekao nam: „Rat je izgubljen za Njemačku. Milijuni idu za Njemačku. Vi, Volksdeutschen, [izraz za Nijemce izvan Reicha] ćete, ako ovdje ostanete, doživjeti bijedu i nećete imati nikakvih prava. Krenite svi danas s nama, iskoristite posljednju prigodu!“ ...Dana 6. 11. 1944. krenuli smo u deset prijepodne... i stigli u Banovu Jarugu odakle smo devet dana kasnije krenuli za Zagreb. Od tamo dalje preko Beča, Breslave (Wroclav) do mjesta Namslau u Šleskoj, gdje smo stigli 17. studenoga (Trautner 1964, 23–26).¹⁴

Put bjekstva za Njemačku Kehl opisuje na sljedeći način:

Stigli smo u Šlesku, ali smo u siječnju 1945. krenuli na zapad. U travnju su došle američke snage i zauzeli mjesto Dornheim, tako smo morali dalje u mjesto Arnstadt, u kamp od baraka... nakon toga su došli Rusi.¹⁵ U rujnu smo trebali biti transportirani u Rusiju, a pošto što smo znali govoriti srpski

13 „Es kam der 26.08.1944, der Tag, an dem wir Hrastovac verlassen mussten. Mit Mutter und ihren Eltern (Vater war im Krieg eingezogen) fuhren wir mit Pferdewagen von Hrastovac nach Banova Jaruga. Wir wurden bis zum 15.09.1944 in einer Scheune untergebracht, dann sind wir auf einen Güterzug verladen worden und vier Tage bis Beška (Ostsyrmien), danach Krčedin gefahren und am 09.10. kamen wir nach Ruma gefahren. Alte Frauen und Frauen mit kleinen Kindern kamen in Viehwaggons...der Rest fuhr mit Pferdewagen weiter nach Österreich. Der Evakuierungsweg dieser Hrastovac-Gruppe war: 09.10 Ruma, 18.10.1944 Coburg/Bayern, wo sie an verschiedene Familien zugeteilt wurden; am 02.12.1944 kamen sie nach Österreich, nach Ried im Traunkreis, das am 05.05. von den Amerikanern befreit wurde. Am 10.08.1945 kam es zum Transport von Evakuierten zum Nachbarort Kremsmünster (Kreis Linz), von wo sie wieder nach Jugoslawien zurückfahren sollten. Durch Intervention von „serbischen Offizieren“, die den Zug stoppten, mit der Vorwarnung, was sie hinter der Grenze erwartet, ging der Transport zurück nach Ried. In Österreich blieben sie bis zum 26.08.1946. Sie endeten schließlich in Wilhelmshütte, Kreis Biedenkopf in Hessen.“

14 „Sofort kam Oberleutnant W. aus Hannover...und sagte: ‘Der Krieg ist verloren für Deutschland. Es gehen Millionen nach Deutschland. Ihr Volksdeutschen werdet hier elend zugrunde gehen, nie ein Recht haben. Kommt alle mit. Heute ist die letzte Gelegenheit!’...Am 6. November 1944 um 10 Uhr Vormittag ...wir fuhren bis Banova Jaruga, dort blieben wir 9 Tage. Am 15 November... fuhren wir in Richtung Agram (Zagreb). Von dort über Wien, Breslau, Namslau wo wir am 17 November ankamen.“

15 Neke zone su se razmjenjivale među Saveznicima u ljeto 1945.

jezik, ostali smo u Njemačkoj. 25. rujna došla je ruska komisija... svi su Slaveni mogli za Jugoslaviju, ali Volksdeutsche su morali ostati u Njemačkoj. 18. studenoga otišli smo na kolodvor u američku zonu, preko Württemberga, u smjeru Stuttgarta. Stigli smo u mjesto Wahlheim, okrug Ludwigsburga (Trautner 1964, 31–48).¹⁶

Konrad Kehl je s obitelji ostao u Stuttgartu do 1952. godine, kada se preselio u Windsor, u Kanadi, gdje je već velik dio njegove obitelji boravio.

Ovdje je očito da su evakuacije išle organiziranim putem, ali u različitim valovima i različitim smjerovima. Prvo su obitelji s djecom odvezene u istočni Srijem, odakle su vlakom ili kroz karavane zaprega, preko Mađarske i Gradišća, došli u Austriju. Drugi, tj. zadnji val odlaska Hrastovčana u evakuaciju bio je predan putem preporuke njemačke komande i izvršen je samoinicijativno od preostalih stanovnika koji su išli željezničkom rutom preko Zagreba te su, suprotno od prve evakuacije, pristigli u Šlesku pa dio u gornju Austriju te su nakon rata preseljeni u zapadne zone podijeljene Njemačke. Većina stanovnika Hrastovca i doline Ilove je na kraju pristigla u Hessen, okrug Offenbach (Weisskirchen, Seligenstadt, Heimbürg i Dudenhofen), odakle su se pojedini obratili odboru za pomoć evangelicima iz Jugoslavije (HIKO, Br. 150). Jedan dio evakuiranih u pedesetim godinama preselio se u Kanadu, posebice u pokrajinu Ontario, u okrug Windsor.

7. Mali Bastaji

Konačnim ukidanjem vojne granice u 1881. godini je i dio Moslavine potpao pod civilnu (bansku) upravu Hrvatske. Nakon razdoblja doseljavanja, novi kolonisti iz južne Mađarske pristigli su u sela naseljena Srbima, u Male i Velike Bastaje.¹⁷ Od 1885. godine su stizali većinom iz Bikala, Mekinjiša, Csikotosa, Kaposszekco i Barcsa (Lendl 1941, 28). Veliki Bastaji je zajedno s lokalnim upravnim vlastima te Pravoslavnom i Katoličkom Crkvom ostalo važno regionalno područje u okolini sjeveroistočno od Daruvara. Mali Bastaji razvili su se u isključivo njemačko-evangeličko selo. Nekoliko luteranskih obitelji malo kasnije naseljava susjedno selo Miletinac, sjeverno od Malih Bastaja. Premda su ove skupine imale nešto

16 „Wir kamen mit unseren Wagen und Pferden nach Windischmarkowitz (Schlesien)... es war Januar 1945 als wir von Schlesien weg nach dem Westen fuhren... Im April kamen die amerikanischen Truppen und besetzen Dornheim ..wir mussten in ein Barackenlager nach Arnstadt... danach kamen die Russen... Im September... sollten wir nach Russland transportiert werden, weil wir serbisch sprechen konnten... blieben wir in Deutschland. Am 25 September kam eine russische Kommission... alle slawische Menschen dürfen nach Jugoslawien, die Volksdeutsche müssen in Deutschland bleiben. Am 18 November fuhren wir nach Bahnhof in die amerikanische Zone.... durch Württemberg... Richtung Stuttgart. Wir kamen nach Wahlheim Kreis Ludwigsburg“.

17 Iz korijena latinske riječi *bastion*: „utvrda, tvrđa“.

bolje uvjete naseljavanja nego oni u Hrastovcu, početak naseljavanja bio je težak i mnogi su se stanovnici zadužili za izgradnju svojih kuća kako bi poboljšali svoje imovinsko stanje. Na prijelazu stoljeća dolazi do vala gastarbajtera u SAD, koji su se nakon tri do pet godina rada u Americi vraćali u Bastaje.

Vjerski je život u početnim godinama, jednako kao i u Hrastovcu, bio sveden na nekoliko vizitacija (posjeta) župnika iz veće Župe (Osijeka ili Slatine): vjenčanja je obavljao župnik iz Hrastovca, u iznimnim su slučajevima krštenje obavljali pravoslavni svećenici iz Velikih Bastaja. Vjerske pouke i nastavu su preuzimali i obrazovani, pismeni svjetovnjaci. Konfesionalna njemačka škola, međutim, gotovo 20 godina nije mogla uspostaviti nastavu, a za konačnu uspostavu vjerskog života i ovdje je odlučujuću ulogu imala misija St. Chrischona iz Basela te njezini župnici i leviti. U suradnji s kolporterima *Britanskoga biblijskog društva*, biblijska i vjerska literatura također je u to vrijeme mogla doći do vjernika u Bastajima. Prva je bogomolja izgrađena između 1907. i 1908. godine, kada je u mjesto stigao i prvi župnik Adam Merny, koji je u pouci djece ipak podupirao „mađarski“ jezik (Hoffmann et al. 1990, 195–196). On je u mjestu ostao do kraja rata kada je, slijedeći sudbinu mnogih mađarskih pastora, 1920. godine otišao u Mađarsku.

U teškom razdoblju Prvog svjetskog rata 1914. – 1918., u kojeg su pojedini muškarci iz Bastaja bili unovačeni, mjesto je župnika zauzeo Ferdinand Dully iz Nove Pazove. Do zauzimanja pozicije župnika i učitelja, on je sa svojom suprugom upravljao sirotištem *Syloah*, prvobitno u Novoj Pazovi. Tijekom pokušaja preseljenja ove institucije u novo podunavsko - švapsko naselje Ciganka,¹⁸ u blizini Virovitice i mjesta Brezika, u jesen 1919. godine sirotište je opljačkano, vjerojatno od Zelenog Kadra, tako da se skrb sirotišta morala ponovo premjestiti u Novu Pazovu (Hudjetz-Loeber 1984, 69–70; Wild 1980, 277). Sa župnikom Ferdinandom Dullyjem počela je prava nastava na njemačkom jeziku i Župa je kroz njegovu djelatnost doživjela desetljeće duhovne i kulturne obnove. Godine 1932. dobio je premještaj u evangeličko naselje Dubrava (Koenigsfeld) u Bosni i Hercegovini. Zatim župnik Karl Mittermayer dolazi u Bastaje od 1933. do 1935. godine. Preuzima rad Dullyja, s težištem na radu s mladima. Nakon tri godine i on je imenovan za upravitelja sirotišta u Novoj Pazovi, o kojem se brinuo sa svojom obitelji i koje je sproveo kroz doba evakuacije i integracije u Njemačkoj nakon 1944. (Kemle 1987, 10–13; HIKO, Br. 107).

U rujnu 1935. godine dolazi Jakob Abrell iz Nove Pazove za posljednjeg župnika Malih Bastaja.¹⁹ Njegova služba isticala se osnivanjem zбора, ali i jakim otporom protiv predstavnika i djelatnosti narodnosnog pokreta tzv: Obnovitelja te KWVD-a, koji je 1936. godine osnovao podružnicu zajednicu u Bastajima

18 Danas Josipovo kod Sopja.

19 Jakob Abrell, rođen 1896. godine, od 1. rujna 1924. do 1930. godine bio je župnik u Starim Jankovcima, a poslije toga do 1935. učitelj vjeronauka u Općini Nova Pazova (HIKO, Br. 143).

(Oberkersch 1989, 292).²⁰ Razlog tomu bila je zacijelo konkurentska borba, po najviše zbog pokušaja obnovitelja da mladež otuđe od crkvene zajednice, koja im ideološki nije bila dovoljno narodnosna u smislu ideologije nacionalsocijalizma. Tako Bethke (2009, 520–525) opisuje sljedeći sukob koji je izgovorio jedan od predstavnika KWVD-a: „Nerazumljiv je i tužan stav mjesnog propovjednika (Abrell) prema *Pokretu*“ te „za tamošnju podružnicu KWVD je Pastor Abrell bio ‘naš najveći protivnik’. Posebno se Abrell nije libio KWVD uspoređivati s komunizmom“.²¹ Jednako je kasnije u saslušanju tvrdio predstavnik njemačke narodne zajednice u NDH Branimir Altgayer: „Evangelički propovjednik Abrell, koji je (do tada) bio protivnik Kulturbunda i činio mu mnogo smetnje, osobito u pogledu organizacije omladine“ (Geiger 1999, 619). Krajem 1941. godine je Abrellu, zbog manjka zaređenih župnika i prema molbi seniora Antona Waltera, odobreno od strane biskupa vršenje svih svećeničkih funkcija.²²

Dolaskom rata i osnivanjem NDH te učestalih napada partizana na njemačka sela u okolici, situacija za građane Bastaja postajala je sve opasnija. Oberkersch (1989, 424–425) opisuje napade i borbe oko Malih Bastaja u proljeće i ljeto, posebno 5. lipnja 1942. godine, kada su tri domaća Nijemca ubijena, a 16 deportirano, od kojih su trojica puštena, a ostali se više nikada nisu vratili. Uloga Abrella u ovom napadu istaknuta je u kronikama: „Mjesna obrana nije mogla zaustaviti partizane... a mjesna zgrada zajednice (Molitveni dom), u kojem se evangelički župnik očajnički branio, bila je zapaljena“.²³

Također, Bethke i Heppenheimer navode vodeću ulogu Abrella u obrani naselja od partizanskih napada (Hoffmann et al. 1990, 220–226; Bethke 2009, 525). Evakuacija naselja je sada bila stoga samo pitanje trenutka. Nakon poziva u Osi-

20 *Kultur und Wohlfahrts Verein der Deutschen* bila je jaka nacionalna skupina Nijemaca u Hrvatskoj orijentirana prema Trećem Reichu, a tzv. Obnovitelji također, samo s težištem na Vojvodinu i sa željom preuzimanja kontrole nad podunavsko-švapskim organizacijama, što im je i 1939. i uspjelo. KWVD podružnica u Bastajima osnovana je 26. svibnja u Malim Bastajima.

21 „Unverständlich und bedauerlich ist das Verhältnis des Ortspredigers (Abrell) zur Bewegung“ und: „Für die dortige KWVD-Ortgruppe war der Pastor (Abrell), Anfang 1939 ‘unser grösster Gegner’. Insbesondere schreckte Abrell nicht davor zurück, die KWVD mit dem Kommunismus gleichzusetzen“.

22 Kopija izvoda iz pregovaračkih dokumenata Regionalnoga crkvenog sabora od 18. i 19. rujna 1941. godine u Zagrebu (HIKO, Br. 143). Dozvola je značila i nošenje talara.

23 „Der Ortsschutz... konnte die Partisanen ..nicht abwehren... Das Gemeindehaus, das evangelische Bethaus, in dem sich der evangelische Pfarrer verzweifelt verteidigte, gingen im Flammen unter“. Izvještaji iz zavičajnih knjiga kod Oberkerscha su se razlikovali od izvještaja o preminulima. Oberkersch (1989, 424–425) ističe da je ovog dana: „15 Menschen aus Bastaji verschleppt wurden ohne jemals zurück zu kommen“. („Petnaestero ljudi odvedeno bez da su se ikad više vratili.“).

jek, da se javi kao predstavnik njemačke etničke skupine u NDH, Abrell je s obitelji 1942. napustio Male Bastaje. Do evakuacije u studenome 1944. godine bio je u funkciji vikara osječkog seniora Antona Waltera te je odlazio evangeličkim zajednicama u Slavoniju, gdje je služio i pružao dušobrižništvo. Čak je 2. svibnja 1943. godine posjetio preostalu zajednicu u Malim Bastajima i tamo krstio petoro djece (Hoffmann et al. 1990, 220–226).

7.1. *Povijest evakuacije Bastaja*

Nakon drugoga teškog napada na selo, 18. kolovoza 1943., bilo je jasno da stanovništvo takvu situaciju neće moći dugo snositi.²⁴ Vojna situacija za njemačke i ustaške trupe se u Moslavini brzo pogoršala, posebno u jesen 1943. godine. Partizani su bili sve odlučniji u napadima na mjesta nastanjena njemačkim stanovništvom u zapadnoj Slavoniji (Calic 2014, 147–149). Iz tog je razloga u proljeće 1944. pripremljena evakuacija područja oko Daruvara koja je sprovedena u nekoliko faza i grupa.²⁵ U Daruvaru su prvo vojno sposobni muškarci premješteni u vojsku. Zatim je grupa evakuiranih naseljenika iz Bastaja, zajedno s onima iz Miletinca i Špišić Bukovice, poslana u njihovu prvu postaju na općini Lovas, blizu Vukovara u Srijemu.²⁶ Prema planu evakuacije, Lovas je evakuiran sa svim domaćim Nijemcima. Većina je išla konvojima kola, a samo najslabiji su putovali vlakom prema Osijeku, preko Mađarske i kroz Austriju (od 7. studenoga), dok skupine krajem studenoga konačno nisu stigle na područje gornje Austrije (Braunau am Inn, Wildshut te St. Pantaleon). Jedan je manji dio vlakom transportiran od Vukovara do blizine Rostocka na krajnjem sjeveru Njemačke.

Zahvaljujući mađarskom porijeklu svojih predaka, stanovnici Bastaja, koji su ušli u sovjetski kontrolirane zone na ljeto 1946. godine, nisu deportirani u smjeru Jugoslavije gdje bi ih očekivala tragedija, nego su uspjeli otputovati vlakom u smjeru Hessena, u zavičajnu pokrajinu njihovih prapredaka u okolici Obertshausena, Weisskirchena, Büdingena i Seligenstadta, gdje su im se tijekom godina pridružili i drugi evakuirani stanovnici porijeklom iz zapadne Slavonije, Moslavine i Bilogore (Hoffmann et al. 1990, 242–245).

24 Mjesto su napale četiri partizanske postrojbe (Ivković et al. 2010, 330–331).

25 „Kein Teil der ehemaligen deutschen Volksgruppe im gesamten donauschwäbischen Siedlungsgebiet konnte so geordnet und zahlreich in Sicherheit gebracht werden wie die Deutschen aus Kroatien“ (Hoffmann et al. 1990, 235). („Niti jedan dio nekadašnje njemačke Volksgruppe na podunavsko-švapskim naseljenim prostorima nije bio tako uredno i brojčano evakuiran kao Nijemci iz Hrvatske“).

26 Danas je ovo granično područje između Hrvatske i Srbije.

8. Manje njemačko-evangeličke filijale u dolini Ilove

8.1. Kapetanovo Polje

Ovo je naselje, koje se nalazi sjeverozapadno od Pakraca, u vlasništvu zemljoposjednika Josefa Reisera, naseljavano je Nijemcima evangelicima iz „Švapske Turske“ u razdoblju između 1873. i 1882., kojima su se naknadno pridružili i Nijemci katolici iz pograničnih krajeva češkog i bavarskoga šumskog predjela, a sa zemljoposjednikom tek 1891. godine zaključuju ugovor (Wild 1984, 358; Benković 2012/2013, 37). Prema prvom popisu stanovništva nakon kolonizacije, 1890. godine u mjestu je živjelo 204 evangelika, 163 katolika i 4 Židova, od čega je tada sveukupno u mjestu bilo 95% Nijemaca (Wild 1984, 358; Benković 2012/2013, 37). 1891. godine u mjestu se osniva i posljednja njemačka vjerska škola u regiji koja je dvije godine poslije od Hrvatske zemaljske vlade dobila odobrenje za rad te je opstala sve do dolaska njemačkog stanovništva 1944. godine (Lendl 1941, 48; Oberkersch 1989, 113, 123).

Škola je služila i kao bogomolja, a mjesto je zajedno sa susjednim Strižićevcem, koji nije imao ni bogomolju niti školu, postalo prva filijala župe Hrastovca, čiji je župnik zbog udaljenosti neredovito posjećivao župljane.²⁷ Nakon Prvoga svjetskog rata filijala je ipak potpala Župi Pakrački Antunovac (Wild 1984, 358). Trenutni izvori navode dva imena u razdoblju Prvoga svjetskog rata: Ferdinand Dully, kao levit / učitelj i oko 1921. godine, Robert Gustav Ruthki kao učitelj. Na početku 20. stoljeća u mjesto su naseljeni Talijani katolici iz pokrajine Furlanija (Friaul), čiji su potomci ostali do danas. Svećenik Michael Walter, koji se nakon evakuacije našao u Austriji, bio je posljednji učitelj i dušobrižnik. Trenutno jedini dostupan izvještaj o evakuaciji jest onaj Johanna Reidela iz Kanade:

Johann Reidel bio je jedan od rijetkih seljana u Kapetanovom Polju koji je mogao čitati i pisati njemački i hrvatski. Prema Johannovoj kćeri Kristini, vrlo je mali broj etničkih Nijemaca tamo moglo govoriti hrvatski ili srpski. Njemačka je vojska naložila da se mjesto isprazni u roku 24 sata nakon što su partizani zaprijetili mjestu. Napustili su Kapetanovo Polje 1. veljače 1944. Kao voditelj grupe izbjeglica iz Kapetanovog Polja, Johann Reidel brižno je vodio brigu o sigurnosti tih ljudi. Ta karavana bila je jedina kolona izbjeglica koja nije bila bombardirana od strane britanskih zračnih snaga iako su ih avioni nadlijetali u niskom letu. Ruta njihova kretanja išla je od Pakraca prema Surčinu u Srijemu i od tamo prema Budimpešti u Mađarskoj te u smjeru zapada prema Beču u Austriji. Od Beča put ih je vodio prema Linzu u Austriji i prema njihovu odredištu Dorf an der Pram. Herwigova teta Kristian sjeća se da su spavali ispod zaprežnih kola na kiši i snijegu tijekom šest mjeseci putovanja od Kapetanovog polja do Austrije. Ta je karavana povremeno znala imati i

27 Korpiaho (1998, 91) navodi da je Johannes Haas, učitelj iz Hrastovca, oko 1886. posjećivao evangelike u Kapetanovu Polju.

do 2000 ljudi. Dobri konji i dobra zaprežna kola preživjeli su to putovanje, dok ostali nisu. Izbjeglice iz Kapetanovog Polja većinom su se naselili, prvo u Austriji, u Dorfu an der Pramu u blizini Scherdinga. Lokalni su seljaci trebali radnike, a izbjeglice su očajno trebali nekakav posao kako bi preživjeli. Austrijanci su prihvatili izbjeglice bolje nego što je to učinila uništena Njemačka. Kućanstvo Reidel-Pimiskern bilo je središnje mjesto kontakta tijekom tih vremena. Mnogi vojnici povratnici iz Kapetanovog Polja tamo su tražili informacije o tome gdje se nalaze njihovi bližnji. Hewrig se zauzvrat očajnički nadao da će jedno od tih lica biti njegov otac, zaniijekavši činjenicu da mu je otac bio ubijen još 1942. Johann Reidel napisao je izvještaj 5. kolovoza 1945. 5. rujna 1951. obitelji Reidel, Pimiskern i ostale obitelji, napustili su Dorf an der Pram i otišli za Kanadu (Pimiskern 2009).²⁸

Mnogi njemački evangelici iz Kapetanovog Polja nastanili su se u Austriji, u Dorfu an der Pramu, gdje su stigli 5. studenoga 1944. (Pimiskern), dijelom u Njemačkoj i u prekomorju (Kanadi, Argentini, SAD) (Pimiskern i Pimiskern). Nesigurno je do kojeg je datuma u Kapetanovom Polju djelovao posljednji dušobrižnik, a u jednom internetskom izvoru navodi se i pokazuje fotografija, gdje se navodi seoski učitelj Pimirskern, koji je ubijen 20. travnja 1943. godine (Pimirskern).

8.2. *Filijale i mjesta s niskim brojem evangelika*

Preostale manje filijale bila su susjedna sela ili, kao u slučaju Općine u Kutini, unutar zajednica u mješovitim mjestima i gradovima, ovisne o dušobrižničkoj

28 "Johann Reidel was one of the few villagers in Kapetanovo Polje who could read and write in German and Croatian. As per Johann's daughter Christine very few Kapetanovo's ethnic Germans could speak Croatian or Serbian. The German Army ordered a 24-hour evacuation notice, after the Partisans threatened the town. They left Kapetanovo Polje on 1st of February 1944. As a group leader of the Kapetanovo Polje refugee caravan Johann Reidel took the safety of all expellees to his heart. This caravan was the only refugee colon that was not bombed by the British air force, even though the planes flew low overhead but they passed by. The route zig-zaged via Pakrac, to Surtchin in Slovenia? (Sic)[Srijem], from there to Budapest in Hungary and west to Vienna in Austria. From Vienna the trek led to Linz in Austria and to their destination at Dorf an der Pram. Herwig's aunt Christine recounted that they slept under the wagons in rain and snow during the six months route between Kapetanovo Polje and Austria. There were up to 2,000 people in that caravan at times. Good horses and good wagons survived the flight while others perished. Kapetanovo Polje's refugees mostly settled first in Austria at Dorf an der Pram near Scherding. The local farmers needed workers and the refugee were desperate for any kind of work in order to survive. Austrians made the refugees more welcome than destroyed Germany did. The Reidel-Pimiskern household remained a center of gravity for contact during those times. Many Kapetanovo's returning soldiers sought there news of their family's whereabouts. Herwig still recalls the trickle of gaunt faces coming and going desperately hoping for news about their loved ones. Herwig in turn desperately hoped that one of those faces would be his own dad, denying the fact that his father was killed back in 1942. Johann Reidel wrote the account on 5th of August 1945. On 5th of September 1951 the Reidel and Pimiskerns and other families left Dorf an der Pram for Canada".

ili učeničkoj skrbi nosećih župa ili filijala. Stržičevac je bila susjedna općina s nekolicinom evangeličkih obitelji, bez bogomolje, pod skrbi Kapetanovog Polja i Pakračkog Antunovca.

Općina u Kutini je, unatoč blizini Bršljanice, bila pod skrbi župnika iz župne općine u Pakračkom Antunovcu, bez škole, ali s crkvenom zgradom koja je sagrađena uz pomoć financijske podrške iz Njemačke te vlasnika tvornice Daniela Richa. U okviru crkve 1914. godine sagrađena je i škola, a 1927. godine je dograđen i crkveni toranj. Prije Drugoga svjetskog rata općina je imala nešto manje od 100 vjernika, ali bez zasebnog dušobrižnika (Wild 1980, 358–359).²⁹ Nijemci su 1942. napustili Kutinu u sklopu raseljavanja, zajedno sa stanovnicima Bršljanice i Mlinske (Oberkersch 1989, 388). Zahvaljujući Edgaru Poppu i Franji Peci, crkveni je rad dugo nakon Drugoga svjetskog rata djelomice obnovljen, ali je tek nakon demokratskog preokreta i pomoću Finske misije crkva obnovljena i danas je župna crkva. Miletinac je bio vezan uz Male Bastaje, a grupa njemačkih evangelika je još bila u gradovima Bjelovaru, Daruvaru, Velikoj Pisanici te Blagorodovcu (Župančić 2020a).

9. Dušobrižnici iz doline Ilove prije i poslije raseljavanja i evakuacije

9.1. Abrell Jakob (Bastaji)

Put evakuacije zadnjeg župnika Malih Bastaja Abrella Jakoba iz Osijeka je išao u pravcu Gornje Austrije. Na prvim poznatim listama s adresama župnika iz Jugoslavije njegovo ime se pojavljuje odmah na početku: prebivao je u Ingolstadtu, Aventinstrasse broj 60 (LKAS, *Popis župnika...*). Među 15 drugih evangeličkih i reformiranih župnika iz Jugoslavije (iz bivše Hrvatske zemaljske crkve navode se također senior Karl Peter iz Srijema te Ferdinand Sommer iz Bosne i Hercegovine), Abrell se čak i prije osnivanja Komiteta pomoći (HIKO) spominje u božićnoj čestitci koja je objavljena u evangeličkom crkvenom listu za crkvenu općinu Urach, u prosincu 1946. godine. Godine 1947./48. još je prebivao u Ingolstadtu, ali na drugoj adresi (Donau 2, Preissingerstrasse 2, Bavaria, US-zona) (EZAB, *Popis župnika...*). Odmah se s pisanim dušobrižništvom i propovijedanjem priključio radu HIKO-a, ali ne u njegovoj upravi. Zbog bolesti povezanom s ratnom povredom, 60-godišnji propovjednik je u rujnu 1956. godine kod HIKO-a i biskupa Franza Heina predao zahtjev za preporuku prijevremenog umirovljenja, koji je zatim odobren (HIKO, Br. 143).

²⁹ Također, vidi: *Evangelička (luterska) crkva u Republici Hrvatskoj*. „Crkvena općina Kutina“. <https://ecrh.hr/kutina/> (pristupljeno 24. rujna 2020.).

9.2. Friedrich Johann (Mlinska)

Porijeklom iz Novog Sela kod Vinkovaca, bio je učitelj i propovjednik u Gornjoj Mlinskoj od 29. listopada 1941. sve do završetka školske godine. 12. lipnja 1942. godine je „povučen“. Prema dostupnim izvorima, nastavio je raditi kao evangelički vjerski učitelj u Steyru, Austrija (Bentz 1984, 109).

9.3. Leinberger Heinrich (Bršljanica)

Rođen je 11. veljače 1880. godine u njemačko-evangeličkom naselju Adolsdorf u Hrvatsko-Slavoniji. 1900. godine je počeo s djelatnošću laičkog propovjednika. U Katovicama je pohađao misijsku školu i 1906. godine je ordiniran. Od 1907. do 1912. godine bio je misionar u Pleternici, blizu slavonskoga grada Požege i u Antunovcu. Od 1912. do 1920. godine je bio propovjednik u Branjevu, u Bosni i Hercegovini, a od 1920. do listopada 1942. djelovao je kao vikar Općine Zagreb i kao župnik filijale Bršljanica (Leinberger, *Službeno svjedočanstvo*). Nakon preseljenja, pristigao je u Krummau na Dunavu, gdje je do kraja rata radio kao župnik Evangeličke Crkve AV i HV u Austriji.³⁰ Od 1. kolovoza 1947. godine mu je dodijeljena služba izbjegličkog župnika u Leibnitzu, u blizini Graza (Štajerska), u logorima Wagna i Peggau (Leinberger, *Dienstbestätigung...; Erlass an dem Flüchtlingsgeistlichen*). 1955. godine je umirovljen i s obitelji je živio u Marchtrenku kod Welsa u Austriji, gdje je u logoru Linz-Wegscheid do smrti 6. rujna 1963. počasnno držao satove istraživanja Biblije.

9.4. Leinberger Wilhelm

Porijeklom iz Bršljanice, bio je posljednji učitelj u Hrastovcu, koji je također vodio vjerske obrede, te je uz pastora Tarczayja upisan u matične knjige do 1944. godine (MU Garešnica: *Matične knjige...*). 1944. godine evakuiran je iz Hrastovca te je, prema kazivanju svjedoka, završio u SAD-u, a o njemu ne postoji evidencija niti se u izvorima navodi eventualno sudjelovanje u pomoći izbjeglicama.

9.5. Tarczay Andreas (Antunovac)

Andreas Tarczay je bio bivši senior Gornjo-hrvatskog seniorata Njemačke Evangeličke Crkve, župnik Župe Pakrački Antunovac te zamjena na upražnjeno mjesto Župe Hrastovac. Za multietničku i jezičnu sredinu, kao što je zapadna Slavonija, te na području svog djelovanja, bio je prava osoba za evangelike Mađare, Slovake

30 Današnji Češki Krumlov u Češkoj.

i Nijemce. Udruženje mladih kršćana iz Saske (Sächsische Jungenschaft), koji su 1927. godine posjetili područje, u jednom izvještaju daje dobru sliku ovoga luteranskog župnika i seniora: Andreas von Tarczay, župnik mađarskog porijekla i po svojstvenim riječima dobar Nijemac, dobar Mađar te dobar Čeh, koji zastupa interese svih. Doma govori mađarski, istovremeno je „lječkar“ za selo, govori 13 jezika i zanima se teoretski i praktično za sva moguća znanstvena polja (Bethke 2015, 210). Nakon završetka rata, pojavljuje se u Crkvenoj općini Zagreba, gdje započinje propovijedati. Kako je bilo vidljivo kako je njegovo teološko usmjerenje postalo komunistički ideologizirano (započinjao je Bogoslužje rečenicom „Dругovi i drugarice, Amen“), crkveni odbor, prezbiterij, pozvao je župnika Edgara Poppa, sina ubijenog biskupa, da preuzme i vodi Župu (Benković 2012/2013, 35). Intervju s gospođom Ingeborg Popp ovo također potvrđuje: Tarczay je imao ambiciju preuzeti Crkvenu općinu u Zagrebu, ali uskoro je postalo jasno da je bio na liniji komunističkih vlasti. Zajednica to nije željela pa su mu se zahvalili pa je on ubrzo i otišao (Župančić 2020a).

Daljna sudbina Tarczajja nije potpuno jasna: sigurno je kako nije nastavio djelatnost kao svećenik u novokonstituiranoj evangeličkoj crkvi u Hrvatskoj te da je ostao u zemlji s obitelji, što je vidljivo iz kratkog dijela intervjuja s njegovom unukom Sanjom Tarczay (Silobričić 2014):

Vaše prezime Tarczay, izgovara se Tarcaj? Da, Tarcaj, ali pravo je prezime moje obitelji zapravo Goldberger. Zlatna brda. Jedan od mojih predaka je želio postati liječnikom na austrougarskom dvoru. Da bi to mogao postići, morao je imati plemstvo i mađarsko prezime. Bio je dobar liječnik pa je za zasluge dobio plemićku titulu i promijenio prezime. Primljen je na dvor. Od tada smo Tarczay. Danas u Budimpešti ima jedna ulica s našim prezimenom. Moj je djed bio evangelički svećenik u Pakracu, govorio je 11 jezika. Moj je tata bio gluh, a i mama. Tata od posljedica tifusa, a mama od posljedica meningitisa. Vjerojatno je sve pokvario streptomycin kojim su ih liječili. Bili su očito jako alergični na taj antibiotik. Ne znam baš puno o svojoj obitelji.

9.6. *Walter Michael (Kapetanovo Polje)*

Walter potiče iz Bečmena u Srijemu, a školovan je za propovjednika u njemačko-evangeličkoj crkvi Jugoslavije. Već je 1940. godine bio upisan u filijali Kapetanovo Polje (Wild 1980, 358–359). Od 1. siječnja 1945. godine, poslije evakuacije, bio je privremeno preuzet od strane Evangeličke Crkve AV kao dušobrižnik izbjegličkog logora u blizini župne općine Linz te Gallneukirchen. Od 1950. godine bio je u službi propovjednika i učitelja u Lambachu te gradu Stadl Paura (Evangelisches Gemeindeblatt 1950, 32; 1952, 52).

9.7. Povratnici i preostali

Veoma mali dio starijih ljudi ostao je u evangeličkim selima doline Ilove, a nakon rata postojali su, djelomično individualni, a dijelom od austrijskih ili sovjetskih vlasti poticani pokušaji povratka Nijemaca evangelika u Hrvatsku i dolinu Ilove (Oberkersch 1989, 465). Nekolicinu stanovnika Malih Bastaja i Hrastovca, koji su poslani ponajviše u logor Krndija, gdje je većina i preminula, zateklo je veliko razočaranje (Ivković 2010, 332, 397–399). U pokušajima povratka ni jedan dušobrižnik nije bio uključen niti je u razdoblju prvih poslijeratnih godina postojala ili čak bila moguća ikakva međusobna razmjena informacija između onih koji su ostali u domovini i onih koji su izbjegli i koji su bili evakuirani.

Zaključak

U odnosu na prve njemačke evangelike na hrvatsko-slavonskom području i na one u Novoj Pazovi i općinama u Srijemu, evangelici na području Moslavine, Bilogore i doline Ilove iz više razloga nisu mogli razviti jaku i noseću evangeličku sredinu (milje) ili čak njemački sloj inteligencije (Oberkersch 1989, 391).

Prvo, naselja i župe su se razvile tek u drugoj polovici 19. stoljeća, nakon uvođenja slobode ispovijedanja vjere, a etabliranje župa je potrajalo do početka 20. stoljeća.³¹ Manjkalo im je župnika i učitelja koji bi bili integrirani u kulturu okoline. Mnogi leviti Chrischona misije ispunjavali su više zadataka i često su se mijenjali. Bilo je dosta višegodišnjih razdoblja praznine bez dušobrižnika, tj. vakancije, u kojima župe i filijale nisu imale niti mogle duhovno i kulturno napredovati. Također, vidljivo je kako centrali Mađarske Evangeličke Crkve prije kraja Dunavske Monarhije ovaj dio Hrvatske nije bio prioritetan; djelomice zbog izoliranosti položaja, ali i zbog hrvatske želje za autonomijom na crkvenim pitanjima nakon Hrvatsko-Ugarske. U jugoslavenskoj državi se prvih godina i osjetila diskriminacija njemačkog školstva. Između 1929. i 1939. godine za njemačke evangelike postojala je kratka dekada poleta, a zatim i kratko vrijeme priznanja u NDH, ali to nije bilo dovoljno za formiranje sloja obrazovanih službenika i inteligencije. Uglavnom, njemačkom seljačkom staležu nije bilo u interesu djecu poslije osnovne škole slati u gimnaziju ili na sveučilište iako je u Zagrebu postojala njemačka evangelička građanska škola. Mato Božičević (2010, 120–121), hrvatski kroničar regije, 1938. godine dolazi čak do zaključka: „Tipično je za hrastovačke stanovnike da je u minulih 70 godina samo jedan đak pušten od roditelja u srednju školu“.

Drugo, teško ekonomsko stanje prvih godina djelovanja crkava nije pružalo mogućnost za kulturološki ili obrazovni rad. Osnovna škola i nastava bili su

31 Do tada su se jedino Nova Pazova, Vinkovačko Novo Selo i Zagreb uspjeli etablirati i nositi crkveni život u Hrvatskoj.

stanovnicima važni i iz tog razloga su prvobitno gradili škole, ali im je manjkalo novca za učitelje, tako da je u prvim godinama djelovanja plaćanje preuzela škola Chrischone. Insistiranje na održavanju nastave na njemačkom jeziku, na primjer u Hrastovcu i Kapetanovom Polju, dodatno je iscrpljivalo i ograničavalo ionako skromna materijalna sredstva mještana.

Treće, došlo je do raspršenja naselja i župa te etničko-konfesionalnog miješanja stanovništva u njima. Od svih evangeličkih općina regije samo nekolicina je bila čisto njemačko-evangeličkih općina, kao na primjer Hrastovac ili Mali Bastaji, koji su za tadašnje prilike bile poprilično udaljene i politički te administrativno podijeljene. Usprkos velikom trudu, osobito crkvenih vlasti, da se njemački evangelici povezuju, svejedno nije bilo moguće homogenizirati zajednicu na tako raspršenim udaljenostima i administrativno podijeljenim regijama kao što je bila dolina Ilove, što se pokazalo u različitim putevima raseljavanja i evakuacije (Hoffmann et al. 1990, 145).

Na kraju, svako je naselje porijeklom iz Hessena imalo svoju posebnu i specifičnu povijest. Tako je filijala Mlinska evakuirana već 1942., a 15-ak km udaljena matična Općina Hrastovac tek 1944. godine, i to u dva vala različitih smjerova, s mnogim boravištima u različitim mjestima na teritoriju tadašnjeg Carstva (Hoffmann et al. 1990, 102; Kirche und Volk 1942, 81). Moslavina, Bilogora i Zapadna Slavonija postale su vrlo nestabilno područje za njemačko stanovništvo u Drugome svjetskom ratu. Skoro svi dušobrižnici, učitelji i župnici, s iznimkom Tarczajja, morali su se iseliti i nastavili su svoju djelatnost u evangeličkim crkvama Austrije i Njemačke. Na kraju su:

- stanovnici iz Bastaje odselili su u Donju Austriju, Vogtland/Sachsen i Mecklenburg te kasnije Hessen
- stanovnici iz Mlinske odselili su u Wartheland (okupirana Poljska), Austriju (Štajersku), kasnije Hessen
- stanovnici iz Hrastovca odselili su u Gornju Austriju i Šlesku, kasnije Hessen, Kanadu i SAD
- stanovnici iz Kapetanovog Polja odselili su u Dorf an der Pram i prekomorje
- stanovnici iz Bršljanice/Selišta odselili su u Warthegau i Gornju Austriju.

Povijest naseljavanja, crkvene organizacije i preseljenja Nijemaca evangelika s područja Bilogore i Moslavine bilo je u domaćoj historiografiji dugo prešućivano iz političkih razloga, dok je u njemačkoj znanosti ostalo na marginama povijesti njemačkih zbjegova nakon Drugoga svjetskog rata. Zahvaljujući adekvatnoj skrbi za arhivsku građu i njegovanju uspomena i pisane riječi od strane zavičajnih društava i udruženja prognanih Nijemaca, ostavljeno je dovoljno tragova da se historiografskim metodama rasvijetli i ovo razdoblje nastanka, razvoja i opstanka protestantskih crkava na području Hrvatske.

Popis literature

- Benković, Stjepan. 2012-2013. *Evngelička (luteranska) crkva*. U: Stjepan Benković, ur. *Zbornik Povijesnog društva Pakrac-Lipik*, br. 8-9, 31–39. Pakrac i Lipik: Povijesno društvo Pakrac - Lipik.
- Bentz, Jakob. 1984. *Die Geschichte der Deutschen von Groß Mlinska mit seiner Verbindung zu Nachbardörfern Groß und Klein Pašijan und den anderen hessischen Dörfern diesseits und jenseits der Ilova*. Ehringshausen: Selbstverlag.
- Bentz, Jakob. Raid on Mala Mlinska. *Hrastovac.net*. <https://hrastovac.net/neighbouring-villages/mala-mlinska-in-slavonia/raid-on-mala-mlinska/> (pristupljeno 6. lipnja 2020.).
- Bethke, Carl. 2016. Da li je bilo „jugoslovenskih Nemaca“? Regionalne specifičnosti i procesi nacionalne integracije nemačke manjine na teritoriji jugoslovenske države 1918.–1948. U: Christian Glass i Andreas Kossert, ur. *O „nestanku“ nemačkih nacionalnih manjina. Jedno teško poglavlje u istoriji Jugoslavije 1941.–1955. godine*, 33–49. Berlin: Fondacija Beg, proterivanje, pomirenje; Ulm: Centralni podunavskošvapski muzej.
- Bethke, Carl. 2019. Umsiedlung und Vertreibungen. Zur Geschichte der Deutschen aus Bosnien 1941–1950. U: Matthias Beer, ur. *Krieg und Zwangsmigration in Südosteuropa 1940–1950*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Blaža, Karlo. 2009. *Dežanovac, doprinos poznavanju prošlosti naselja*. Daruvar: Logos; Dežanovac: Općina Dežanovac - KUD Hrvatska gruda Dežanovac.
- Božičević, Mato. 2010. *Od Garića do Ilove i Česme*. Garešnica: Matica hrvatska, Ogranak.
- Calic, Marie-Janine. 2014. *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. München: C. H. Beck.
- Englert, Erwin, Jakob Weber i Philipp Jung. 2014. *Hrastovac, Eichendorf-Eine deutsche Siedlung in Slavonien. Erinnerungen an die Jahre 1865-1946*. München: Selbstverlag.
- Evngelička (luteranska) crkva u Republici Hrvatskoj*. Crkvena općina Kutina. <https://ecrh.hr/kutina/> (pristupljeno 24. rujna 2020.).
- Evangelisches Gemeindeblatt für Oberösterreich. 1950/3: 32.
- Evangelisches Gemeindeblatt für Oberösterreich. 1952/4: 52.
- EZAB (Evangelisches Zentralarchiv Berlin). Popis župnika i svećenika evangeličke zemaljske crkve u Jugoslaviji. Kartografija 17/142.
- Geiger, Vladimir. 1997. *Nestanak Folksdojčera*. Zagreb: Nova stvarnost.

- Geiger, Vladimir. 1999. Saslušanje Branimira Altgayera vođe Njemačke narodne skupine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Upravi državne bezbjednosti za Narodnu Republiku Hrvatsku 1949. godine. *Časopis za suvremenu povijest* 31 (3): 575–637.
- HIKO (Nachlass Hilfskomitee für die evangelische Landeskirche aus Jugoslawien). Br. 107: *Pismo Mittelmayera HIKO-u*. AIDGL (Archiv des Institutes für donauschwäbische Kultur und Landeskunde Tübingen)
- HIKO (Nachlass Hilfskomitee für die evangelische Landeskirche aus Jugoslawien). Br. 143: *Životopis Abrell*. AIDGL (Archiv des Institutes für donauschwäbische Kultur und Landeskunde Tübingen)
- HIKO (Nachlass Hilfskomitee für die evangelische Landeskirche aus Jugoslawien). Br. 150: *Krsni list za vjernike iz Hrastovca*. AIDGL (Archiv des Institutes für donauschwäbische Kultur und Landeskunde Tübingen).
- Hoffmann, Friedrich, Heinrich Heppenheimer i Anton Kraehling. 1990. *Klein - Bastei. Heimatbuch eines deutschen Dorfes in Slawonien - Kroatien*. Sersheim: O. Hartmann.
- Hoffmann, Friedrich. 1990. Evangelische Christen Bosniens 1941-1945. U: Roland Vetter, ur. *Keine bleibende Stadt: Beiträge zur Geschichte deutscher Protestanten aus Jugoslawien*. Wiesbaden: Druck- und Verlagshaus Chmielorz.
- Hudjetz-Loeber, Irmgard. 1984. *Heimatbuch Neu-Pasua: Die Geschichte eines donauschwäbischen Dorfes*. Reutlingen: Heimatausschuß Neu-Pasua.
- Ivković, Zdravko, Josip Vusić i Anita Blažeković. 2010. *Jugoslavenstvo nasilje i prešućivanje žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća s područja današnje Bjelovarsko-bilogorske županije*. Bjelovar: Matica hrvatska - Ogranak Bjelovar.
- Janjetović, Zoran. 2005. *Deca careva, pastorčad kraljeva-Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Jung, Philipp. s. a. *Ein Flüchtlingsjunge aus Hrastovac*. s. l.: Eigendruck.
- Kemle, Dorothea. 1987. *Chronik des Waisenhauses „Siloah“: in Neu-Pasua, Jugoslawien, später in Eglofstal, Kreis Wangen im Allgäu, Württemberg*. Wangen: Selbstverlag.
- Kirche und Volk. Evangelisches Gemeindeblatt in Kroatien*. 1942. Aussiedlung der deutschen Streusiedlungen aus Bosnien und Westkroatien. 5. prosinca.
- Korpiaho, Matti. 1988. Utjecaj misije na razvoj Evangeličke crkve u Slavoniji 1868-1918. Magistarski rad. Zagreb: TFMVI.
- Korpiaho, Matti. 2018. Ivo Zmaila – evangelički propovjednik, vjeroučitelj i pastor. *IPA*. <https://ipaprkc.org/2018/03/04/ivo-zmaila-evangelicki-propovjednik-vjeroucitelj-i-pastor/> (pristupljeno 6. svibnja 2020.).

- Leinberger, Heinrich. *Dienstbestätigung des Evang-Superintendentur A.B Linz-Donau am 10. 03. 1945*. Kartografija P 830. AEKABÖ (Archiv der Evangelischen Kirche augsburger Bekenntnisses in Österreich Wien).
- Leinberger, Heinrich. *Erlass an dem Flüchtlingsgeistlichen Vikar Heinrich Leinberger von 21. 07. 1947*. Kartografija P 830. AEKABÖ (Archiv der Evangelischen Kirche augsburger Bekenntnisses in Österreich Wien).
- Leinberger, Heinrich. *Službeno svjedočanstvo*. Kartografija P 830. AEKABÖ (Archiv der Evangelischen Kirche augsburger Bekenntnisses in Österreich Wien).
- Lendl Egon. 1941. *Das Deutschtum in der Ilowasenke*. Leipzig: S. Hirzel.
- LKAS (Landeskirchliches Archiv Stuttgart). *Popis župnika u Jugoslaviji*. Kartografija L1 314/315.
- Martin Luther Bund. 2005. KROATIEN: Kirche in Velika Brsljanica renoviert. https://p138436.mittwaldserver.info/index.php?id=66&tx_ttnews%5Btt_news%5D=164&cHash=bba84888d00cbeac412ad891ce01d7ff (pristupljeno 18. rujna 2020.).
- Modersohn, Ernst. 2008. *Er führet mich auf rechter Straße*. Wuppertal: Brockhaus.
- MU Garešnica: Knjiga krštenih župe Hrastovac/Eichendorf 1903-1944.
- MU Garešnica: Matične knjige evangeličke općine Hrastovac/Eichendorf 1903.-1944.
- Mueller, Eva. 2020. Email komunikacija s autorom, 31. svibanj – 1. lipanj.
- Oberkersch, Valentin. 1989. *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien: Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*. Stuttgart: Donaueschinger Kulturstiftung.
- Panagiotidis, Jannis. 2015. „Mischehen“, „Ehemalige Volksdeutsche“, „Partisanen“: die Umstrittene Aussiedlung der Deutschen aus Kroatien nach Westdeutschland in den 1950er und 1960er Jahren. U: Husnija Kamberović, et al., ur. *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive*, 403–414. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Pimiskern, Albini i Gus Pimiskern. Expellees from Kapetanovo Polje 1944. *Village of Hrastovac*. <http://www.danube-swabians.org/hrastovac/neighbor/kapetanovo-polje/ExpelleesKapetanovoPolje.htm> (pristupljeno 21. rujna 2020.).
- Pimiskern, Herwig. 2009. List of Kapetanovo Polje's Caravan Refugees. *Village of Hrastovac*. <http://www.danube-swabians.org/hrastovac/neighbor/kapetanovo-polje/trek.htm> (pristupljeno 21. rujna 2020.).

- Pimiskern, Herwig. Kapetanovo Polje Expellees. *Hrastovac.net*. <https://hrastovac.net/neighbouring-villages/kapetanovo-polje-in-slavonia/kapetanovo-polje-expellees/> (pristupljeno 22. rujna 2020.).
- Redžić Nail. 1984. *Telmanovci - Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi "Ernest Telman"*. Beograd: Narodna armija.
- Richembergh, Beus Goran. 2010. *Nijemci i Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Synopsis.
- Schieder, Theodor. 1984. *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. München: DTV Deutscher Taschenbuch.
- Silobrčić, Dobroslav. 2014. SANJA TARCZAY 'Nisam nikad svoj život shvaćala kao nešto tužno. Nikad!' *Jutarnji list* 13. prosinca. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/sanja-tarczay-nisam-nikad-svoj-zivot-shvacala-kao-nesto-tuzno.-nikad-591154> (pristupljeno 27. kolovoza 2020.).
- Trautner, Katarina. 1964. *Lebenserinnerungen des Konrad Kehl*. s. l.: Eigendruck.
- Wild, Georg. 1980. *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918-1941*. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Župančić, Vatroslav. 2020a. Razgovor s Ingeborg Popp, udovicom Edgara Poppa, u Otterbergu. 17. lipnja.
- Župančić, Vatroslav. 2020b. Razgovor s Petrom Mišćevićem - voditeljem povijesne udruge Bršljanica u Bršljanici. 23. svibnja.

Vatroslav Župančić

German Protestants in the Moslavina and Bilogora Regions - Part II: Migrations, evacuations, and pastors

Abstract

The article researches the migrations of German Protestants in the area of Moslavina and Bilogora after the issuing of the Protestant Patent and religious liberalization in the second half of the 19th century. First, we research the regional background of the settlers (colonists), and we go on to follow the development of their church communities and parishes. After this, we describe the specific settlements with an absolute or relative German Protestant majority, as well as the historical circumstances of their church organization. Finally, we use sources,

literature, and oral history (i.e., interviews) as we research the processes of migration and evacuation of German settlers and Protestants from those parts, as well as the destinies of their pastors and preachers during and after WWII.

Due to the scope of the research, the article was divided into two parts. In part 1, the emphasis was on migrations, the settlers' confessional background, and the founding of the first two large parishes in the region. In part 2, we will describe other parishes and their branches, their development, and stages of abandonment, as well as the description of their final spiritual workers' activities.